ΑΣ ΜΙΛΗΣΟΥΜΕ ΓΙΑ ΤΟΝ ΤΟΠΟ ΜΑΣ
Προέλευση και καταγωγή των κατοίκων του Λιτοχώ ρου

γράφει ο
Σωτήριος Δ. Μασταγκάς

Άραγε είναι οι σύγχρονοι Λιτοχωρίτες απόγονοι των κατοίκων της αρχαίας Πίμπλειας;
Ο κοινός κάτοικος της κωμόπολης επιθυμεί να ενημερωθεί υπεύθυνα σε συναρπαστικά ερωτήματα σχετικά με την ίδρυση του χωριού, τη συνοίκησή του, την προέλευση των κατοίκων, την ξεχωριστή καταγωγή, την κοινωνική και πολιτιστική ομοιογένεια κλπ. Αν και το θέμα δείχνει να είναι απλό και εύληπτο, στην περίπτωση του Λιτοχώρου ο ερευνητής δεν μπορεί να μείνει μακριά από εξατομικευμένες απόψεις και καταστάσεις.
Ένας πρόδηλος τρόπος είναι τα λιτοχωρίτικα επώνυμα. Τα επώνυμα, έχοντας τεράστια ποικιλία, μπορούν να μας δώσουν στοιχεία για τη γεωγραφική καταγωγή τους, την παλαιότητά τους, ακόμη και τη γλωσσική τους ιδιαιτερότητα.

Στην παρούσα μικρή εργασία επιδίωξα να συγκεράσω και να συσχετίσω τα ευρήματα της ιστορίας, της αρχαιολογίας, της ανθρωπογεωγραφίας και ενίοτε της γλωσσολογίας – γιατί όχι και της μυθολογίας – για να δοθούν με εκλαϊκευμένο τρόπο τεκμηριωμένες απαντήσεις σε θεμελιώδη ερωτήματα και να υποστηριχθούν ή να αμφισβητηθούν θεωρίες ως προς την καταγωγή των σημερινών κατοίκων του Λιτοχώρου.
***
Το Λιτόχωρο είναι κτισμένο στη θέση της αρχαίας μικρής πόλης Πίμπλειας, πλάι στον Ενιπέα ποταμό, από τα νερά του οποίου, σύμφωνα με την παράδοση, κάποτε καταστράφηκε. Υπαγόταν διοικητικά στο Δίον (3ος αιώνας π.Χ.) και υπήρξε λατρευτικό κέντρο των Πιμπλειάδων Μουσών. Οι κάτοικοι στη συνέχεια μετακινήθηκαν και έστησαν στη σημερινή θέση του τον πυρήνα του μεταγενέστερου συγκροτημένου οικισμού. Οι μονόλιθοι (μπλόκα) που βρέθηκαν στον ποταμό Χελοπόταμο (τον αρχαίο Βαφύρα), μαρτυρούν την ύπαρξη λιμενικής αποβάθρας (μώλου) από την εποχή του κράτους των Μακεδόνων. Σ' αυτόν τον ποταμό αργότερα οι Λιτοχωρίτες ναυτικοί ασφάλιζαν τα πλοιάριά τους τον χειμώνα. Οι έμπειροι ναυτικοί της περιοχής μας επάνδρωσαν τα πλοία του ναυτικού των Μακεδόνων, που ακολουθούσαν τις Μακεδονικές φάλαγγες.
Το 168 π.Χ., πριν τη μάχη της Πύδνας, στην αριστερή και δεξιά όχθη του Ενιπέα ποταμού, στα μέρη του σημερινού Λιτοχώρου, στρατοπέδευσαν οι αντίπαλοι στρατοί των Μακεδόνων και Ρωμαίων. Ο μέγιστος των λογίων, ο καθηγητής και λυκειάρχης Αθανάσιος Λασπόπουλος, είναι απόλυτος ως προς τη ρίζα του Λιτοχώρου. Ο Λασπόπουλος ξεκινά το έτος 1913 τη «ΛΗΤΩΙΑΔΑ» του, αυτό το μεγάλο ποιητικό έργο που είναι ένας ύμνος στην

κωμόπολη, με τους στίχους:
«Θεάς Λητούς μετέχει το όνομά σου,
πατρίς υπήρξες των θεών, ημών η κατοικία,
Νυμφών κατοικητήριον, Μουσών η θεραπεία».
Στο «εκχριστιανισμένο ρωμαϊκό κράτος της ανατολής», κύριο μέλημα των Βυζαντινών αυτοκρατόρων ήταν ο εκχριστιανισμός των κατοίκων, περιοχών όπου η λατρεία των Ολύμπιων θεών (Δωδεκάθεου) είχε ακόμη ερείσματα. Στα Βυζαντινά χρόνια η περιοχή του Ολύμπου ήταν από τις τελευταίες, όπου κυριαρχούσε η λατρεία του Δωδεκάθεου. Ο αυτοκράτορας Μέγας Θεοδόσιος (4ος αιώνας μ.Χ.) μετακίνησε νησιωτικές οικογένειες χριστιανών και τις εγκατέστησε στις ανατολικές υπώρειες του Ολύμπου, στην περιοχή του σημερινού Λιτοχώρου. Έτσι, ο τόπος από τους εποίκους ναυτικούς ασπάστηκε τον χριστιανισμό, κράτησε και συνέχισε την ναυτική δραστηριότητα και παράδοση που είχε από την αρχαιότητα με τον Βαφύρα ποταμό (Χελοπόταμο) και το λιμανάκι του.
Στα χρόνια της Βενετοκρατίας (13ος αιώνας και κατόπιν) νησιώτες πρόσφυγες ναυτικοί ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στο Λιτόχωρο, το οποίο γρήγορα αναπτύχθηκε σε ναυτικό κέντρο, παρά το γεγονός ότι βρισκόταν σε αρκετή απόσταση από τη θάλασσα.
Το 1204 μ.Χ., μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους, ο βασιλιάς της Θεσσαλονίκης Βονιφάτιος Μομφερρατικός παραχώρησε την περιοχή από το Λιτόχωρο μέχρι τον Πηνειό ως φέουδο στον Rolando Piscia. Το 1308 μ.Χ. 8.000 Καταλώνιοι και Τούρκοι απωθούνται από τους Βυζαντινούς και εγκαθίστανται στους πρόποδες του Ολύμπου, λεηλατώντας την Πιερία. Σ' ένα χρυσόβουλο του έτους 1336 της μονής Ολυμπιώτισσας της Ελασσόνας, το οποίο αποδίδεται στον Βυζαντινό Αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο, βρίσκουμε πληροφορίες για τους Αγίους Θεοδώρους (τη σημερινή Γρίτσα) και «τω εκείσε όντι τοπίω» που είναι σίγουρα το Λιτόχωρο.
Τον 14ο αιώνα και στη συνέχεια κατά τη διάρκεια του 15ου και 16ου αιώνα έγινε μετακίνηση κατοίκων προς τις πλαγιές του Ολύμπου και εγκατάστασή τους γύρω από κάποιον παλαιότερο οικισμό, ο οποίος γρήγορα εξελίχθηκε σε «κώμη». Με τον καιρό η κώμη μεγάλωσε και διαμορφώθηκε σε σημαντικό κεφαλοχώρι για την εποχή του, το Λιτόχωρο. Με τις μετακινήσεις πληθυσμών και την ίδρυση νέων οικισμών, ο ναυτικός πληθυσμός της περιοχής εγκαταστάθηκε στο Λιτόχωρο, το οποίο ανέπτυξε σταδιακά ισχυρή ναυτική παράδοση.
Με την παρακμή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας η παραολύμπια περιοχή, όπως και όλη η Πιερία, γνώρισε περιπέτειες, οι οποίες ανάγκασαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού να μετακινηθεί και να ιδρύσει νέους οικισμούς. Περί το τέλος του 14ου αιώνος, στίφη Τούρκων επέδραμον και λεηλατούσαν τα χωριά που βρίσκονταν σε πεδιάδες και κάμπους. Οι κάτοικοι των περιοχών αυτών, για να αποφύγουν τις λεηλασίες, υποχρεώθηκαν να μετοικήσουν και κατοικήσουν σε μέρη ασφαλή.
Μετά την άλωση της Πόλης, κατά την Οθωμανική κυριαρχία, τα δεδομένα άλλαξαν, όπως και οι δραστηριότητες. Πολλοί έρχονται ή γίνονται κλέφτες στον Όλυμπο και ενοχλούν τους Τούρκους. Εδώ κατέφυγαν ναυτικοί από την υπόλοιπη Ελλάδα, οι οποίοι δρούσαν και πειρατικά, μέχρι να βελτιωθούν οι συνθήκες ναυσιπλοΐας στο Αιγαίο και στη λεκάνη της Μεσογείου (Συνθήκη Κιουτσούκ – Καϊναρτζή, 1774).
Πιστεύουμε ότι την περίοδο εκείνη καθιερώθηκε ή ισχυροποιήθηκε ή ιδρύθηκε το Λιτόχωρο, όπως η Ραψάνη, μαζί με άλλα παραολύμπια χωριά, προς αποφυγή λεηλασιών από τους Τουρκαλβανούς. Εξαιτίας αρκετών κοινών χαρακτηριστικών, σύγχρονοι ιστορικοί συγγραφείς ταυτοποιούν, ταυτίζουν τον χρόνο ίδρυσης του Λιτοχώρου με αυτόν της

Ραψάνης.
Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453), μερικές οικογένειες βυζαντινών έφυγαν με πλοία και εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο Λιτόχωρο, πράγμα που δείχνει ότι αυτό ήταν ήδη αξιόλογος οικισμός. (π.χ. Λασπόπουλος, Σχινάς, Φλόκας, Ζαχόπουλος, Σταμούλης, Λογοθέτης κλπ).
Στο συναξάρι του Αγίου Διονυσίου και στο τουρκικό έγγραφο της έκδοσης άδειας για οικοδόμηση βρίσκουμε ότι ο άγιος το 1543 έκτισε μοναστήρι στον Όλυμπο, «εν τω βακουφικώ χωρίω Λιτόχωρον». Το χωρίον αυτό ή κώμη ή οικισμός αναφέρεται ότι είχε ιερέα και «άρχοντες», δηλαδή πρόκριτους, το οποίο σημαίνει ότι είχε σημαντικό παρελθόν πριν την άφιξη του Αγίου Διονυσίου.
Με την πληθυσμιακή σύνθεση του Λιτοχώρου και την προέλευση των κατοίκων συνδέονται και δύο παλαιότεροι οικισμοί, αυτοί της Τοπόλιανης και της παλαιάς Αγίας Παρασκευής, στα βόρεια του Μετοχίου (Σκάλας) του Αγίου Διονυσίου, οι οποίοι κατά την έρευνα των ειδικών επιστημόνων ήταν κτισμένοι πάνω σε αρχαίους οικισμούς. Η Τοπόλιανη με τον Άγιο Μηνά της μαρτυρείται κατά την παλαιοχριστιανική εποχή (3ος αιώνας μ.Χ.), ενώ η Αγία Παρασκευή ήταν στην περιοχή «αμπέλια του Άι-Δημήτρη», στο ρέμα Κόρακας. Κατά την παράδοση, οι κάτοικοι της Τοπόλιανης και της Αγίας Παρασκευής εγκατέλειψαν τον τόπο τους και εγκαταστάθηκαν στο Λιτόχωρο. Σύμφωνα με άλλη άποψη, ο Ιουστινιανός (6ος αιώνας μ.Χ.) κατάστρεψε αυτούς τους οικισμούς, επειδή ήταν ειδωλολατρικοί, και δημιούργησε το Λιτόχωρο στη σημερινή του θέση.
Οι αφηγήσεις και οι διηγήσεις των παππούδων μας μιλούσαν για έναν αρχικό συνοικισμό πολύ κοντά στη θάλασσα, στη σημερινή θέση Καλύβια Βαρικού. Οι κάτοικοί του μαστίζονταν από το ανθυγιεινό κλίμα του βάλτου, από τις συχνές επιθέσεις ληστρικών συμμοριών και τουρκικών ατάκτων σωμάτων, αλλά και από επιδρομές πειρατών – κουρσάρων. Έτσι διέλυσαν τον συνοικισμό του Βαρικού και μεταφέρθηκαν στο χωριό.
Αξίζει να επισημάνουμε ότι από τα τέλη του 17ου αιώνα, με την τελειοποίηση των πυροβόλων και την ανασφάλεια της εποχής, ο Πλαταμώνας, το Κίτρος, η Πέτρα, η Μεθώνη παράκμασαν και η σημασία τους μειώθηκε. Το Λιτόχωρο κατέστη μια αξιόλογη κωμόπολη, με πολλά χαρακτηριστικά, στον Όλυμπο, στην Πιερία, στον Θερμαϊκό κόλπο, αποτελώντας μια σπάνια περίπτωση μη παραθαλάσσιου χωριού με ανεπτυγμένη ναυτιλία.
Κατά τον 18ο και κυρίως τον 19ο αιώνα το Λιτόχωρο εξελίχθηκε σε μια σημαντική κωμόπολη του Ολύμπου για την εποχή της Τουρκοκρατίας, ώστε να θεωρείται έδρα των μικρότερων χωριών της γύρω περιοχής. Απέκτησε οικονομική αυτοτέλεια και ευμάρεια, μοναδική στον μακεδονικό χώρο. Στην πρόοδο αυτή συντέλεσαν τόσο η ανάπτυξη της ναυτιλίας, η βιοτεχνία, το εμπόριο, η υλοτομία, ο ορεινός όγκος του Ολύμπου, όσο και το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, τα προνόμια και η χαλαρή άσκηση της τουρκικής εξουσίας και οι ποικίλες επαγγελματικές δρατηριότητες (η γεωργία στο Βαρικό, η κτηνοτροφία, η βυρσοδεψία, η μεταποίηση κλπ).
Είμαστε στον 19ο αιώνα. Η κωμόπολη αποτελεί ισχυρό πόλο έλξης μεταναστών, λόγω της γεωγραφικής της θέσης και των επαγγελματικών δυνατοτήτων που προσφέρει. Να τι γράφει κάποιος σύγχρονος μελετητής του τόπου: «Πιθανολογείται ότι η πλειονότητα των κατοίκων είναι Ηπειρώτες κατά 70%, κατοίκησαν δε στη νοτιοδυτική πλευρά της κωμοπόλεως (πετράδες, υλοτόμοι, αγωγιάτες, εξ ού και η θέση Πριόνια στον Όλυμπο). Το υπόλοιπο 30% των κατοίκων είναι από διάφορα μέρη της Ελλάδας, και από νησιά». Κατά τις επαναστάσεις του 1808, 1854 και 1878 παρατηρούνται μετακινήσεις πληθυσμών. Η περιοχή του Ολύμπου με την κλεφτοαρματολική παράδοση αποτελούσε καταφύγιο

καταδιωκομένων στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Οι νέοι κάτοικοι του Λιτοχώρου προέρχονταν από διάφορα μέρη της Ελλάδας και κυρίως τη Δυτική Μακεδονία, την Ήπειρο, την ευρύτερη περιοχή του Ολύμπου, τη Χαλκιδική και τα νησιά του Αιγαίου. Έχουμε μια ειρηνική μετανάστευση ακόμη και Βορειοηπειρωτών ή Αρβανιτών, που έρχονται να εργαστούν ως τσοπάνοι, ξυλοκόποι, αγωγιάτες, υλοτόμοι, πετράδες και κτίστες και πολλοί μικροεπαγγελματίες. Θεωρώ ότι στην περίοδο 1850 – 1890 διαμορφώθηκε η δημογραφική σύσταση του Λιτοχώρου.
Από το άλλο μέρος, αρκετοί Λιτοχωρίτες (κυρίως προύχοντες, επιφανείς, πλοιοκτήτες, έμποροι, μορφωμένοι, επιστήμονες) αναγκάστηκαν κατά τις επαναστάσεις του 1854 και 1878 να εγκαταλείψουν την πατρίδα και να εγκατασταθούν για επαγγελματικές ανάγκες σε μεγάλα αστικά κέντρα, όπως στη Θεσσαλονίκη, στην Καβάλα, τον Βόλο και την Αθήνα. Αξίζει να αναφερθεί η μαζική μετακίνηση Λιτοχωριτών στην περιοχή των Σερρών, στη Νιγρίτα, στις αρχές του 19ου αιώνα, λόγω της επιδημίας πανούκλας (πανώλης) που χτύπησε τα χωριά του Ανατολικού Ολύμπου.
Η έρευνα και η μελέτη των επωνύμων των παλιών οικογενειών του Λιτοχώρου συνδέεται άμεσα με την ιστορία, την εθνολογία και τη λαογραφία. Τα επώνυμα μάς υποβοηθούν να ανιχνεύσουμε ιστορικές πληροφορίες για την προέλευση και καταγωγή των κατοίκων. Τα επώνυμα της εποχής της Τουρκοκρατίας επιβεβαιώνουν την ηπειρωτική καταγωγή, τη νησιώτικη προέλευση και την κατά καιρούς πρόσμειξη νησιωτών και ντόπιων κατοίκων του Λιτοχώρου.
Καταγωγικά ή πατριδωνυμικά ονομάζονται τα επώνυμα που δηλώνουν την προέλευση ή την καταγωγή του κατόχου τους. Παρατηρούμε ότι σε σύνολο 407 επωνύμων, τα 47, δηλαδή το 1/9 περίπου δηλώνουν ξένη προέλευση των κατοίκων του οικισμού. Εξετάζοντας ένα τυχαίο δείγμα, παρατηρούμε ότι γύρω στο 30% των ονομάτων με αρχικά: Γκ-, Μπ-, Κ-, Ντ-, και κατάληξη -ας (άτονο) και μερικές φορές -ος, δείχνουν την ηπειρώτικη καταγωγή. Παραδείγματα: Γκάλιος, Γκανάτσιος, Γκουντέλιας, Ζδούγκος, Μπονοβόλιας, Ντότσιος κλπ. Οι Νίκας, Κατσαμάκας είναι βλαχόφωνοι από την Αβδέλλα. Αρκετά είναι καθαρά πατριδωνυμικά ονόματα όπως: Κολωνιάρης (από την Κολώνα της Βορείου Ηπείρου), Καλαμπάκας, Φουρκιώτης, Νταβιώτης, Μουρσιώτης, Ντουλτσίνος κλπ. Ένα 10% των επωνύμων είναι δηλωτικό τοπικής καταγωγής των κατόχων τους. Παραδείγματα: Ζιασιακόπουλος (από τον Λόφο), Επανωμίτης, Κιτριώτης, Κουκιώτης, Κρανιώτης, Σπιώτης, Πουρλιώτης κλπ, όπως και από τη ευρύτερη περιοχή του Ολύμπου. Ασφαλώς τα Λιτοχωρίτικα επώνυμα ηπειρώτικης καταγωγής είναι προπάντων επαγγελματικά, όπως: Κουϊμτζής, Τσικρικάς, Τζιόμπανος, Καλαϊντζής, Τσιαργαλής κλπ, δεμένα με βασικά τοπικά επαγγέλματα, του υλοτόμου, του κτηνοτρόφου, του οικοδόμου κλπ. Τα ονόματα των παλιών ναυτικών οικογενειών επί Τουρκοκρατίας έδειχναν τη νησιώτικη προέλευση (Ανδριάς, Πιτσιρώνης, Σκιαθίτης, Μυτιληναίος). Η κατάληξη σε -νης μαρτυρεί νησιώτικη καταγωγή. Όσοι έχουν επώνυμο με την κατάληξη -πουλος (π.χ. Αδαμόπουλος, Βλαχόπουλος, Γιαννουλόπουλος κλπ), δεν κατάγονται από τη Νότια Ελλάδα. Η κατάληξη -πουλος ήταν ένας πρόσφατος «εξευγενισμός» του 19ου αιώνα (β' ήμισυ) που δινόταν στα νεότερα μέλη της οικογένειας.
Η εξέταση του ανθρωπωνυμικού υλικού του Λιτοχώρου μάς βοηθά στην εξαγωγή συμπερασμάτων για τη συνοίκηση της κωμόπολης, την προέλευση των κατοίκων της. Από την εξέταση των επωνύμων μας μπορούμε να αποκομίσουμε αξιόλογα στοιχεία και να λάβουμε πολύτιμα δείγματα για την ανασύνθεση της τοπικής ιστορίας. Η ποικιλία των λιτοχωρίτικων επωνύμων, δηλαδή η λιτοχωρίτικη ονοματοθεσία, μάς οδηγεί στο εξής

συμπέρασμα: Η προέλευση, η καταγωγή των κατοίκων είναι Ελληνική, όμως η συνοίκηση του Λιτοχώρου έγινε από ποικίλης προέλευσης άτομα.
***
Είναι, άραγε, οι κάτοικοι του Λιτοχώρου «ντόπιοι»;
Στους πολυπολιτισμικούς καιρούς που ζούμε, η λέξη «ντόπιος» έγινε κόκκινο πανί και δυσκόλως προφέρεται, ίσως λόγω των εθνικιστικών και τοπικών νοημάτων που περιέχει και υπονοεί. Η ερμηνεία της ανήκει στην επιστήμη της Γλωσσολογίας. Το Λεξικό του Τριανταφυλλίδη αναφέρει ότι ντόπιος είναι αυτός «που ζει στον τόπο όπου γεννήθηκε και από όπου κατάγεται». Το Λεξικό του Μπαμπινιώτη ορίζει τη λέξη στις πραγματικές της διαστάσεις: «Ντόπιος είναι αυτός που κατοικεί στον τόπο όπου γεννήθηκε. Ο εξαρχής κάτοικος μιας περιοχής, αυτός που κατάγεται και ζει στην ίδια περιοχή».
Αναντιρρήτως, ντόπιος, γηγενής Λιτοχωρίτης είναι αυτός που μιλάει καλά τα «Λιτουχουρνά», το γλωσσικό ιδίωμα, την ντουπιουλαλιά. «Η θκός μας», «Οι θκοί μας»! Το γλωσσικό ιδίωμα του Λιτοχώρου ανήκει στα Βόρεια Ιδιώματα και χαρακτηρίζεται από ένα γλωσσικό σύστημα – ιδιαίτερα φωνολογικό – αρκετά διαφορετικό από της Κοινής Νεοελληνικής, με ενδιαφέροντα στοιχεία και πλούσιο λεξιλόγιο. Είναι απαραίτητο να μιλά κανείς τα Λιτοχωρίτικα για να θεωρείται γνήσιος Λιτοχωρίτης; Οι νέες γενιές δεν το πιστεύουν αυτό, όμως η πλειονότητα των ηλικιωμένων δηλώνουν περήφανοι για την καταγωγή τους και θεωρούν πως τα Λιτοχωρίτικα ενισχύουν την ταυτότητα του Λιτοχωρίτη, του ντόπιου. Οι κάτοικοι του Λιτοχώρου ανήκουν σε μια κοινωνία που θεωρεί την ντουπιουλαλιά της, το τοπικό ιδίωμα, ως μία από τις βασικές αξίες της, ατράνταχτο τεκμήριο της εντοπιότητας.
Η προέλευση, η εξέλιξη και η καταγωγή σημερινών και αρχαίων πληθυσμών πάντοτε γοητεύει και συναρπάζει, τόσο τους μελετητές, όσο και τους απλούς ανθρώπους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδαμόπουλος Αθ., Σελίδες από το παλιό Λιτόχωρο, Λιτόχωρο 1995.
Βακαλόπουλος Απ., Ιστορία της Μακεδονίας, 1354–1833, Θεσσαλονίκη 1969.
Καμηλάκης Π., Ναυτιλία και ναυτικός βίος των κατοίκων του Λιτοχώρου: Ιστορική αναδρομή, στα Πρακτικά Ζ΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Ναυτικών Μουσείων, Λιτόχωρο 2014.
Κατσάνης Ν., Ανθρωπωνυμικό Λιτοχώρου, στις ανακοινώσεις Γ΄ και Δ΄ Συνεδρίων «Ο ΟΛΥΜΠΟΣ ΣΤΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ», Ελασσόνα 1994.
Μάνος Θ., Τρίπτυχο: Όλυμπος – Λιτόχωρο – Άγιος Διονύσιος (Ιερά Μονή Αγίου Διονυσίου του εν Ολύμπω), (αδημοσίευτη εργασία).
Μασταγκάς Σ., ΧΡΟΝΙΚΑ ΛΙΤΟΧΩΡΟΥ, τόμοι 1-12, Λιτόχωρο 2009-2017.
Μασταγκάς Σ., Το Λιτόχωρο μέσα από δύο χρυσόβουλα (1336, 1730) της μονής Παναγίας Ολυμπιώτισσας Ελασσόνας. (αδημοσίευτη εργασία).
Μορτάκη Σ., Θεωρία και μουσειολογική πράξη. Η περίπτωση του Ναυτικού Μουσείου Λιτοχώρου, στο περιοδικό «Περίπλους Ναυτικής Ιστορίας», τόμος 65, Πειραιάς 2008.
Μορφωτικός Σύλλογος Ραψάνης, Σελίδες από την ιστορία της Ραψάνης, Λάρισα 1997.
Ντάβανος Ν., Λιτουχουρνή ντουπιουλαλιά, Λιτόχωρο 1999.
Ντάβανος Σπ., Τραγούδια μιας άλλης εποχής στο Λιτόχωρο, Λιτόχωρο 1998.
Πλαδή Μ., Το ιδίωμα του Λιτοχώρου. Κοινωνιογλωσσική προσέγγιση, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2002.

Πουλάκη – Παντερμαλή Έ., Μακεδονικός Όλυμπος. Μύθος – Ιστορία – Αρχαιολογία, Θεσσαλονίκη 2013.
Τιάλιος – Φιλίππου Ι., Κοινωνική εξέταση Λιτοχώρου, Θεσσαλονίκη 1972.